

Διονύσιος Α. Αναπολιτάνος

ΕΛΕΓΕΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ ΕΓΚΩΜΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2023

ΝΕΦΕΛΗ / ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Διονύσιος Α. Αναπολιτάνος: *Ελεγεία Θανάτου και Αθανασίας Εγκώμιο*

1η έκδοση, Νοέμβριος 2023

Στο εξώφυλλο: έργο της ζωγράφου Λίζας Γεωμπρέ που φέρει τον τίτλο και όμως λάμπει.

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας

Επιμέλεια: Βαρβάρα Καρζή

ISBN: 978-960-504-361-2

© Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και Διονύσιος Α. Αναπολιτάνος

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80

τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093

www.nefelibooks.com

Στην Λίζα, στον Αντώνη και στην Ελεάνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή	11
2. Στην επικράτεια του απείρου	15
3. Η αρχή του παρελθόντος και το τέλος του μέλλοντος	23
4. Η αιωνιότητα και η αδιάλειπτη παρουσία του παροδικού	31
5. Το ρέον σώμα της αλλαγής	42
6. Η αλλαγή και ο χρόνος	50
7. Η πιθανή ψευδαίσθηση της συνεχιστικής δομής της ροής του χρόνου	60
8. Η παροντική αίσθηση του πριν και του μετά	66
9. Η απουσία και ο θάνατος	74
10. Ο θάνατος και η αίσθησή μας του μάταιου	82
11. Μνήμη και υπαρκτική συνέχεια. Ο ύπνος και ο θάνατος	92
12. Ο άχρονος χρόνος και ο θάνατος. Πώς ανεξαρτητοποιείται αντικειμενικοποιούμενη η μέτρηση του χρόνου	101
13. Το ανεκπλήρωτο και η τυραννία του επιθυμητού	112
14. Εκδοχές αθανασίας	121
15. Η αθανασία ως δυνατότητα υπαρκτικής επαναληψιμότητας	129
16. Η υλοενεργειακή πλευρά της αισθητηριακότητας και ο θάνατος ...	141
Ευρετήριο όρων	153
Ευρετήριο ονομάτων	159

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δεν είναι καθόλου εύκολο να μιλήσεις για τον θάνατο. Όχι για τον θάνατο των άλλων αλλά για τον θάνατο τον δικό σου. Ο θάνατος των άλλων είναι κατ' αναλογία γνωσιακά προσβάσιμος, με την έννοια ότι μαθαίνεις έμμεσα ή αντιλαμβάνεσαι άμεσα πως η άλλη ή ο άλλος έφυγε οριστικά από την ζωή, καθώς η συγκεκριμένη απουσία είναι διαπιστώσιμη, εκτός ακραίων περιπτώσεων, από τους παρόντες. Στις ακραίες περιπτώσεις περιλαμβάνεται η ηθελημένη ή αθέλητη απόσυρση από κάθε επαφή με τα ανθρώπινα και κάθε συμμετοχή στα ανθρώπινα. Είναι τότε που ο αποσυρθείς ή η αποσυρθείσα παύει να «δίδει σημεία ζωής», με αποτέλεσμα εγώ, εσύ ή ο τρίτος να ταυτίζει την αδιατάρακτη απουσία με τον θάνατο. Τον θάνατο πάντοτε του άλλου, που με αρνητικό τρόπο οι εν ζωή βιώνουν από ένα σημείο και μετά ως μόνιμη απουσία. Είναι, λοιπόν, ο θάνατος των άλλων κατ' αναλογία προσβάσιμος, με την έννοια ότι μαθαίνουμε με επαγωγικό τρόπο πως οι άνθρωποι αναποδράστως φεύγουν για πάντα. Μας έχουν πει, έχουμε ακούσει, έχουμε βιώσει, έχουμε πεπερασμένα διαπιστώσει ότι οι άνθρωποι που πέρασαν ή που διάβηκαν τα μονοπάτια της ζωής έφυγαν χωρίς να υπερβούν ένα ανώτατο ηλικιακό όριο. Έτσι, επαγωγικά σκεπτόμενοι και αναμένοντες, θεωρούμε ότι κάπου εκεί και κάπως έτσι οριοθετείται το ένζωο. Το ένζωο που κατά πάσα πιθανότητα μας αφορά και σε προσωπικό επίπεδο, με την έννοια ότι η αθανασία ακόμη και αν υπάρχει δεν γνωρίζεται. Δεν γνωρίζεται επειδή ακριβώς δεν μπορούμε να την υπερβούμε και να την αντικειμενοποιήσουμε γνωσιακά. Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και να ήμασταν αθάνατοι, κάθε φορά θα διαπιστώναμε πως αυτό που πέρασε ήταν χρονικά πεπερασμένο, χωρίς να μπορούμε να τεκμαίρουμε από το πεπερασμένα διανυθέν την ύπαρξη τού άπειρα διανύσιμου. Το άπειρα διανύσιμο, ακόμη και αν είναι δυνητικά υπαρκτό, δεν εκφεύγει των ορίων του υπαρκτικά αδύνατου να διαπιστωθεί. Η προς τα εμπρός ατελεύτητη αιωνιότητα, αν ήταν υπαρκτικά δυνατόν να διαπιστωθεί, θα μας οδηγούσε στην ανάγκη να απαντήσουμε στο ερώτημα της ύπαρξης του μετά την αιωνιότητα. Το άπειρο, εν ολίγοις, δεν συλλαμβάνεται κατ' αντιστοιχίαν προς το πεπερασμένο. Είναι αυτό που υπερβαίνει κάθε νέα πεπερασμένη διάnuση. Με αυτήν την έννοια η προς τα εμπρός αιωνιότητα, ακόμα και αν είναι δυνητικά υπαρκτή, δεν είναι και δεν μπορεί να είναι υπαρκτικά ολοκληρώσιμη. Έτσι, η έννοια της «αιωνιότητας» δεν μπορεί παρά να έχει κατ' αποκλειστικότητα δυνητικό χαρακτήρα. Είναι δυνατόν, δηλαδή, να προσδοκάς την αιωνιότητα χωρίς να μπορείς, όμως, να την ψηλαφήσεις αισθητηριακά, ακόμη και αν ο ίδιος ή η ίδια, χωρίς να το ξέρεις ή ακόμη και χωρίς να το προσδοκάς, ήσουν αιώνιος ή αιώνια. Είναι αυτό

ίσως που ασυναίσθητα οδηγεί την «λαϊκή» τραγουδιστική ποιητικότητα να αποφανθεί ισχυριζόμενη πως «μια είναι η ουσία, δεν υπάρχει αθανασία».

Οι γνωσιακές αδυναμίες που αντιμετωπίζουμε και η αίσθηση του σχεδόν αδύνατου που βιώνουμε, κατά την προσπάθεια νοητικής ψηλάφησης του προσωπικού μας θανάτου, οφείλονται, μεταξύ άλλων, κυρίως στην γλωσσική αυτοαναφορικότητα που απαιτείται κατά την άρθρωση, νοηματική ή άλλη, της ίδιας της οριστικής μας απουσίας. Πριν προχωρήσουμε, ας δούμε ένα απλό παράδειγμα γλωσσικής αυτοαναφορικότητας, τονίζοντας ότι για να παραχθούν πιθανές παραδοξότητες θα πρέπει να συνοδεύεται η όποια τέτοια αυτοαναφορικότητα από κατάλληλη χρήση της άρνησης. Το απλό παράδειγμα που έχουμε στον νου μας είναι αυτό της γλωσσικής σήμανσης της ίδιας της γλώσσας. Όταν μιλάμε για την γλώσσα ως αντικείμενο στο πλαίσιο μιας γλώσσας-πλαίσιο, της οποίας το υπαρκτικό και λειτουργικό status δεν συζητούμε, εισερχόμαστε στην περιοχή της χρήσης της γλώσσας ως μεταγλωσσικού εργαλείου, διά του οποίου επιχειρείται η αντιμετώπιση της γλώσσας ως, προς εξέταση, αντικειμένου. Ένα δεύτερο παράδειγμα, στο οποίο γίνεται φανερή η ρηξικέλευθη παρουσία της άρνησης, είναι αυτό που επροτάθη από τον Bertrand Russell, σύμφωνα με το οποίο, αν σχηματίσουμε το σύνολο όλων των συνόλων που δεν ανήκουν στον εαυτό τους, τότε, αν υποθέσουμε ότι το σύνολο αυτό ανήκει στον εαυτό του, οφείλουμε να συμπεράνουμε ότι δεν ανήκει στον εαυτό του και, αν υποθέσουμε ότι το σύνολο αυτό δεν ανήκει στον εαυτό του, τότε οφείλουμε να δεχθούμε ότι αυτό ανήκει στον εαυτό του. Μια από τις προταθείσες λύσεις για την άρση του παραχθέντος (ή μάλλον διαπιστωθέντος) παραδοξολογικού αδιεξόδου ήταν η αποδοχή ύπαρξης μίας βαθμωτής σημασιολογικής κλίμακας, έτσι ώστε, επί παραδείγματι, η «γλώσσα» ως αντικείμενο να ανήκει σε χαμηλότερο σημασιολογικό επίπεδο αυτού στο οποίο ανήκει η «γλώσσα» ως εκφραστική πλαισιακότητα.

Ας δούμε, όμως, πιο συγκεκριμένα πώς λειτουργεί η αυτοαναφορικότητα στην περίπτωση της κοπιώδους και πιθανότατα αλυσιτελούς προσπάθειας νοηματικού προσδιορισμού του εξατομικευμένα προσωπικού μας θανάτου. Μιας αυτοαναφορικότητας που με κατάλληλη χρήση της άρνησης καθίσταται νοηματικά σχεδόν αδιέξοδη. Ας ξεκινήσουμε με την γενικόλογη διαπίστωση πως κάθε προσπάθεια νοηματικού προσδιορισμού του εξατομικευμένου προσωπικού μας θανάτου δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια προσπάθεια περιγραφής ή, καλύτερα, νοηματικού προσδιορισμού της απουσίας του συνειδέναί με κατηγορίες συνείδησης. Η αυτοαναφορικότητα, στην προκείμενη περίπτωση, λειτουργεί ως υποδεικνύουσα την υπαρκτική παρουσία ή μη της εξατομικευμένης προσωπικής συνείδησης, στο εσωτερικό της οποίας ενυπάρχει ή κυοφορείται η ίδια η έννοια της εξατομικευμένης προσωπικής συνείδησης. Και μέσα σε όλα η άρνηση. Η αίσθηση απουσίας συνείδησης είναι που μετράει και μάλιστα η προσπάθεια εννοιολογικού προσδιορισμού

της με κατηγορίες του συνειδέναί. Αν το σκεφθούμε νηφάλια, είναι ως να απαιτούμε τον προσδιορισμό του ανύπαρκτου με έννοιες και κατηγορίες του υπαρκτού. Είναι ως να απαιτούμε τον νοηματικό προσδιορισμό της άρνησης όχι απλώς ως άρνησης της θέσης αλλά ως προσδιοριζόμενης με τροπισμούς και χαρακτηριστικά της ίδιας της θέσης. Πώς να μιλήσουμε για τον προσωπικό μας θάνατο; Πώς να μιλήσουμε για κάτι γνωσιακά απρόσιτο; Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε, παγιδευμένοι από την ανάγκη να μιλήσουμε για αυτόν, είναι να αναφερθούμε στον πόνο που μας γεννά η αίσθηση της επικρεμάμενης και ίσως οριστικής μελλοντικής μας απουσίας και αυτός ο πόνος υπάρχει όσο υπάρχουμε. Η μόνη μας παρηγοριά είναι ίσως ότι δεν θα υπάρχουμε για να θρηνούμε την πιθανή μελλοντική μας ανυπαρξία κατ' αντιστοιχίαν προς την παρελθοντική μας (την πριν από την γέννησή μας) τέτοια ανυπαρξία, που δεν γνωρίσαμε και δεν θρηνήσαμε γιατί πιθανώς δεν προϋπήρξαμε αυτής. Ο θρήνος παύει υπάρχων και ο πόνος δεν έχει πού να σταθεί συνειδητοποιούμενος. Η ύπαρξη συνείδησης τρέμει την απουσία της, ενώ η ανυπαρξία της δεν συνοδεύεται από υπαρκτικές κραυγές οδύνης ή επιφωνήματα χαράς και αγαλλίασης. Γιατί, λοιπόν, θρηνούμε; Αφού δεν θα είμαστε ολόγυρα για να συνειδητοποιήσουμε την ανυπαρξία μας. Αφού κοντολογίς ο πόνος είναι οντολογική κατηγορία υπαρκτικής υφής που συνοδεύει όχι την απουσία αλλά την παρουσία συνείδησης. Το ειρωνικά τραγελαφικό στην προκείμενη περίπτωση είναι ότι θρηνούμε εν ζωή για κάτι που δεν μπορούμε να γνωρίσουμε· και αυτό το κάτι επίκειται καθώς θα επιστρέψουμε απουσιάζοντες και απουσιάζουσες εκεί όπου δεν υπάρχει οδύνη, λύπη ή στεναγμός.

Γιατί, όμως, εμφανίζεται ως, σχεδόν, αισθητικά απαραίτητη η συγγραφή ή, τέλος πάντων, η λεκτική αποτύπωση μίας ελεγείας θανάτου; Γιατί μας εμφανίζεται, στα όρια του λογοτεχνικώς ή λογοτεχνίζοντως αναγκαίου διατυπώσιμου, ένας ηδονικοοδυνηρός βραχύς, ίσως, ύμνος; Γιατί μία ελεγεία και όχι ένας διθύραμβος; Γιατί ένας θρήνος αυτάρεσκα ηδονόχαρος; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της ελεγείας και γιατί ταιριάζει (τουλάχιστον ποιητικά) στον θάνατο;

Μια ελεγεία στην νεότερη νοηματική εκδοχή της είναι συνήθως ένα κείμενο (ίσως ποιητικού χαρακτήρα) που γεννιέται για να εκφράσει λεπτοφυή πάθη και συναισθήματα, για παράδειγμα, λύπης, μελαγχολίας, πεσσιμιστικής αντιμετώπισης των γήινων συμβαινόντων και συμβεβηκότων ή ακόμη και χαράς διακριτικού χαρακτήρα, συνήθως, επικουρικά εμφανιζόμενης δίπλα σε ηδονικοοδυνηρές εκφάνσεις αισθητικής κυρίως ιδιουσυστασίας. Η ελεγεία αποτελεί το εκφραστικό όχημα της μελαγχολίας που εξιδανικεύεται και έχει συνήθως βαθύτατα λυρικό και θρηνητικό χαρακτήρα. Η ελεγεία παράγεται και υπάρχει ως το λεκτικό σκεύος της ανάγκης που ενεργοποιείται για να εκφρασθεί το υφέρον πάθος, το οποίο ενεδρεύει στα βάθη μιας ψυχής που υποφέρει συνήθως βουβά. Αυτή η ενεργοποίηση έχει ένα καταπραϊντικό και ησυχαστικό αποτέλεσμα, που συνο-

δέεται από την ανάδυση μιας καλοδεχούμενης εκφραστικής επιθυμίας όλα τούτα να εκφραστούν σε ένα γλωσσικό ιδίωμα εμβληματικά πένθιμο. Εκφράσεις, όπως «ελεγειακή μορφή», «ελεγειακός χαρακτήρας», «ελεγειακή ατμόσφαιρα», «ελεγειακή ποίηση», κυκλοφορούν στους διαδρόμους της γλώσσας για να εκφράσουν αυτήν ακριβώς την, όπως την χαρακτηρίσαμε παραπάνω, ηδονικο-οδυνηρή υφή πραγμάτων, που, ενώ μας πονούν, συγχρόνως μας ενεργοποιούν προς την κατεύθυνση της δημιουργικής λεκτικής τους αποτύπωσης.

Γιατί όμως, όπως ήδη διερωτηθήκαμε, μας εμφανίζεται ο θάνατος, ο προσωπικός μας θάνατος, έστω και κατ' εκδοχήν και κατ' αναλογίαν νοητικά και λεκτικά προσδιοριζόμενος, ως εννοιολογικά απαιτών την ελεγειακή του αντιμετώπιση; Μια γιατί μόνον έτσι είναι δυνατόν ακούοντως να εκφρασθεί η μελαγχολία, την οποία ως έννοια εμπεριέχει ή και συνεπάγεται. Ακόμη, διότι μόνον έτσι μπορεί να εκφρασθεί το αυτάρεσκα ηδονόχαρο του θρηνητικού και συνάμα λυρικού του χαρακτήρα. Υπ' αυτήν την έννοια, ακόμη και ένα πεζό κείμενο, όπως το παρόν, απαιτείται να είναι στον πρόποντα βαθμό ελεγειακό. Άλλωστε, ο προσωπικός μας θάνατος μόνον ελεγειακά μπορεί να αντιμετωπισθεί, είτε αυτή η αντιμετώπιση έχει ποιητική είτε πεζογραφική είτε δοκιμιακή φόρμα. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει η γοητεία της μελαγχολίας, καθώς και η εκφραστική της γονιμότητα. Απλώς, η εκφραστική φόρμα που υιοθετείται συνάδει και προς τις αισθητικές προτιμήσεις του εκάστοτε συγγράφοντος ή της εκάστοτε συγγράφουσας, καθώς και προς τα λογοτεχνικά, λογοτεχνίζοντα ή δοκιμιακά ενδιαφέροντα της εποχής. Η καρυωτακική εκδοχή της μελαγχολίας, επί παραδείγματι, δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της ποίησης, όσο και αν αυτή μας εμφανίζεται υψιπετής, πιθανώς και αλαζονική.

2. ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΠΕΙΡΟΥ

Είναι το παρελθόν και το μέλλον, αντιστοίχως, το χθες και το αύριον του παρόντος. Το παρελθόν είναι αυτό που πέρασε και το μέλλον αυτό που έρχεται, με το άμεσο μέλλον αυτό που κυριολεκτικώς βρίσκεται επί θύραις. Με τον όρο «εμπειρική πραγματικότητα» αναφερόμαστε στον κόσμο όπως μας εμφανίζεται σχετικά (και όχι σχετικιστικά) αντικειμενοποιημένος. Αντικειμενοποιημένος διά της εμπειρίας, η οποία αποτελεί το προϊόν της προοπτικής θέασης του υπαρκτού. Αποτελεί μία αξιωματικά (αν και ίσως ασυνείδητα) αποδεκτή γνωσιακή θέση ότι αυτό που υπάρχει πέρα και έξω από εμάς είναι ένα και το αυτό, αναπαριστώμενο από καθέναν και καθεμία εξ ημών και υμών ομοιότροπα και προοπτικά. Ομοιότροπα μεν, με την έννοια ότι βλέπουμε χωρίς διαφορές εμείς οι δύο, εμείς οι τρεις, εμείς οι τέσσερις το σκυλάκι που περιφέρεται και γυροφέρει στην αυλή του σχολείου μας, προοπτικά δε, με επίσης την έννοια ότι το παρατηρούμε από την συγκεκριμένη και ιδιάζουσα οπτική γωνία, που μας εξασφαλίζει η θέση μας μέσα στην συγκεκριμένη αυλή όπου συμβαίνει να βρισκόμαστε την επίσης συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Και πορευόμαστε αισθητηριακά αποδεχόμενοι μυστικά και ανεπίγνωστα τον χωροχρονικό χαρακτήρα της εμπειρικής πραγματικότητας. Αυτή η αποδοχή, με τα χρόνια και τους αιώνες, που πέρασαν και που διαλλείπτως και συνεχώς μας σπρώχνουν αναποδράστως προς τα εμπρός, μας οδηγεί σε μία ευκλείδεια (ή ίσως και σε μία μη ευκλείδεια) εξεικόνιση της χωροχρονικότητας. Είναι τότε που η χωροχρονικότητα αφαιρετικά αποσπάται από το φυσικό της κέλυφος και καθίσταται αυτόνομο αντικείμενο της γεωμετρίας. Έτσι, εμφανίζονται τα ιδεατά φαντάσματα του πραγματικού, αποστεωμένα και άσαρκα, με τη μορφή της μονοδιάστατης πραγματικής ευθείας του δισδιάστατου επιπέδου τού τρισδιάστατου στερεού και πάει λέγοντας. Και εμείς επίμονοι και πεισματάρηδες, με τα χρόνια και τους αιώνες, που πέρασαν και που διαλλείπτως και συνεχώς μας σπρώχνουν αναποδράστως προς τα εμπρός, οδηγούμαστε στην εξιχνίαση των γεωμετρικών μυστηρίων των άδειων υλοενεργειακού περιεχομένου μορφών που μας εμφανίστηκαν. Και όλα τούτα με αξιοσημείωτη επιτυχία, οφειλόμενη, ίσως, στο γεγονός ότι είτε συμβαίνει να είμαστε από την ίδια την φύση μας ευφυείς, οξυδερκείς και έλλογοι, είτε αποτελούμε ικανοποιητικά προϊόντα αδιάκοπης νοητικής εξέλιξης. Σε οποιαδήποτε περίπτωση φαίνεται ότι σε αυτό το στάδιο της βιολογικής πορείας μας στον κόσμο μπορούμε όχι μόνο να τον παρατηρήσουμε διακρίνοντας αποκλίνουσες ποιότητες αλλά και να τον παρατηρούμε μετρώντας ποσότητες και ταξινομώντας τις στα πλαίσια της πληθικής αποτίμησής τους. Κάπως έτσι οδηγούμαστε όχι στην εφεύρεση αλλά στην ανα-